

КЪЫЗЭРЫКІУЭ КЪЫТЕКІА КЪЭХЪУКІЭЦІЭХЭР АДЫГЭБЗЭМ ЗЭРЫХЭТЫР

Токмакь Мадина Хъэсэнбий ипху, филологие щэныгъэхэмкІэ кандидат, Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ институтым – Федеральнэ кьэрал бюджет щэныгъэ ІуэхушпапІэ «Урысейм щэныгъэхэмкІэ и академием и Къэбэрдей-Балъкьэр щэныгъэ центр» Федеральнэ щэныгъэ центрым» и филиалым и адыгэбзэ секторым и щэныгъэ и лэжыакІуэ нэхъыжъ, tokmak_madina_h@mail.ru

Мы лэжыгъэр зытеууар къэхукІэцІэхэрщ, ахэр адыгэбзэм зэрыхэт хабзэрщ, къызэрыхуэ шыкІэхэрщ. КъэхукІэцІэхэм я гугъу шыбгъуэтынууц адыгэбзэр зэрадж тхылъхэм, ауэ нэхъ кууэ ахэр къыщыгъэлыагъуащ Адыгэбзэ грамматикэм, 2006 гъэм къыдэкІам. Андрей бзэхэм яхуэмыдэу, нобэ къыздэсым адыгэбзэм диІэкъым ди бзэкІэ тха грамматикэ. Абы нэмышІ, урысыбзэ фІэщыгъэ куэд зэдмыдзэкІу адыгэбзэм къыщыдогъэсэбэп. Мы лэжыгъэм къызэрыкІуэ къытекІа къэхукІэцІэхэр Адыгэбзэ грамматикэм (2006) зэритым хуэдэу ди бзэкІэ шызэдодзэкІ, фІэщыгъэцІэхэр хэдгъэхъуэр. Щапхъэ къэдгъэсэбэпхэр ди тхакІуэ цІэрыІуэхэм я тхыгъэ зыбжанэхэм къыхэтхауэ аращ. Морфологие и лъэныкъуэкІэ къызэрыкІуэ къэхукІэцІэхэр къэхукІэцІэ лэужыгъуэхэм ящыц зыщы, абыхэм адыгэбзэм зы гупышхуэ къызэрыщагъэхум и гугъу шыдошІ мы лэжыгъэм. КъэхукІэцІэхэр псалъэ лъэпкъыгъуэ зэмылІэужыгъуэхэм къазэрытехукІым дытопсэлъыхъ, инэхъыбэм зи гугъу тщІы къэхукІэцІэхэр шытыкІэгъэлыагъуэ пльыфэцІэхэм къатокІ. Абы нэмышІ, цІэпапщІэхэм, шыІэцІэхэм, бжыгъэцІэхэм, лэжыгъэцІэ гъэпсыкІэхэм, къэхукІэцІэ къытемыщІыкІахэм къызэрыкІуэ къэхукІэцІэ зыкъом къазэрытехукІыфыр къыдогъэлыагъуэ. Лэужыгъуэ къэс езым и къэхукІэ зэриІэр къыхыдогъэщ лэжыгъэм, къызытекІа псалъэ лъэпкъыгъуэхэм мыхъэнэкІи, псалъэухам хэт псалъэхэм я хушытыкІэкІи къыщхъэщыкІуэ. КъызэрыкІуэ къытекІа къэхукІэцІэхэм я къэхукІэм лъабжъэужьхэм мыхъэнэшхуэ зэрыщалэм дытопсэлъыхъ, ар шапхъэхэм къыщыдогъэлыагъуэ.

Зэрыгуэзэн псалъэхэр: къэхукІэцІэ, къызэрыкІуэ къытекІа, лъабжыгъуэсэ, зыгъэнаІуэ къэхукІэцІэ, зэрыхуэ къэхукІэцІэ, шытыкІэгъэлыагъуэ пльыфэцІэ, лэжыгъэцІэтекІ къэхукІэцІэ.

КъэхукІэцІэхэр – зэхуэкІа мыхуэ псалъэ лъэпкъыгъуэщ, Іуэхугъуэр къызэрыхуэ шыкІэр, къыщыхуэ зэман, щІыпІэ, мардэ сытхэр къыгъэлыагъуэу. Я морфологие зэхэлъыкІэкІэ адыгэбзэ къэхукІэцІэхэр ягуэш гъэпсыкІэншэрэ къытекІауэ. КъэхукІэцІэ къытекІахэр я зэхэлъыкІэкІэ языхэри зытопщІыкІ къызэрыкІуэрэ псалъэпкъ зэхыхъуэрэ къэхуэуэ. Мы лэжыгъэм къызэрыкІуэ къэхукІэцІэхэм я гугъу шытщІыну, ахэр псалъэ лъэпкъыгъуэ куэдым къазэрытекІыр къэдгъэлыгъуэну, абыхэм я щхъэхуэныгъэхэр къыхэдгъэщыну ди мурадщ.

Школхэм, еджапІэ нэхъыщхъэхэм адыгэбзэр зэрыщадж тхылъхэм зыгуэрхэр шыбгъуэтынууц къэхукІэцІэхэм теууауэ [Джаурджий, Дзасэжъ 1995; Дзасэжъ 1964; Урыс 2001]. Ауэ лъэныкъуэ псомкІи ахэр нэхъ къэгъэлыгъуэа шыхуэар 2006 гъэм ІыхытІ хууэ къыдэкІа Адыгэбзэ грамматикэрщ [Кабардино-черкесский язык 2006]. Абы къыщызэщІэкъуэжаш адыгэбзэ къэхукІэцІэхэм теууауэ шыІэ къэхутэныгъэ нэхъыщхъэхэр, ауэ ар урысыбзэкІэш зэрытхар. Абы къыщынэмышІауэ, а грамматикэми, еджапІэм адыгэбзэ зэрыщадж тхылъхэми инэхъыбэм урыс фІэщыгъэхэр къышагъэсэбэп. Иджырей зэманым Іэмал имыІэу Адыгэбзэ грамматикэр адыгэбзэкІэ тхауэ диІэн хуейщ, фІэщыгъэхэри урысыбзэу шымыту, адыгэбзэкІэ къэгъэщІыпхъэщ. А къалэнхэр гъэзэщІэным иджы и ужь

ихъаш адыгэбзэ секторым и лэжыакIуэхэр. Мы фи пашхьэм итлхьэ лэжыгьэр иджырей бзэхабзэм и зы Iыхьэу хуэвэнуш. Абы кышыгыгьэсэбэпащ филологие щIэныгьэхэмкIэ доктор БищIо Б. игьэхьэзыра фIэщыгьэщIэхэр, ахэр мыгувэу кыдэкIыну БзэщIэныгьэ фIэщыгьэхэм я адыгэ-урыс псалъалгьэм.

КызырыкIуэ кьэхьукIэцIэхэр псалъэ лъэпкыгыгуэ зэмылIэужьыгьуэхэм и кызырыкIуэ псалъэпкьхэм кьатекIахэщ, инэхьыбэм лъабжьэгуэсэ япыуэвэрэ. Нэхьыбэ дыдэу кьэхьукIэцIэхэр щытыкIэгьэлыагуэ плыфэцIэхэм кьатокI, лъабжьэужь у-//уэ- кьапыуэвэрэ: *дахэ – дахэ-у, псыницIэ – псыницIэ-у, фIы – фIы-уэ, жьы – жьы-уэ*, н.кь. Щапхьэ: *Дэфэрэдэж кьэным кьрагьэцэту и жьэм жьэдэкуа чэтэн тIэкIур кьыжьэдахьжати, тыншу бауэ цыхьум, насыпышхуэу кьыфIэцIыжэти* [Кыщокьуэ 2006: 31]. *Кьазбэч жьыгуэ кьэтэдэжри и жьакIэ Iувыр гугьу дехьу иупсац, и цхьэц фIыцIэ шэрэзари ижьац* [Щомахуэ 1970: 7]. ЩытыкIэгьэлыагуэ плыфэцIэ псоми кьэхьукIэцIэ у-//уэ-кIэ кьагьэхьуркьым, псалъэм папщIэ: цIыхум и узыншагьэм и щыщIэныгьэ зихьуэжыр кьазыIуатэ плыфэцIэхэм (*нэф, дэгу, назэ, цIакьуэ с.ху.*); плыфэ зэмылIэужьыгьуэхэм (*пIыжь, фIыцIэ, гьуэжь, цхьуэс.ху.*), псэушхьэхэм я плыфэр кьэзыгьэлыагуээхэм (*пIцIэгьуалэ, пIцIэгьуэпIэ, джэмыдэ, кьарэ с.ху.*).

Иджырей адыгэбзэм ушрохьэлэ кьэхьукIэцIэ кьызытекIар плыфэцIэу кьамыгьэсэбэпыжу. Псалъэм папщIэ, япэм плыфэцIэу щыта *цIэх-ыр*, иджы кьэхьукIэцIэу ябж, у- пытми пымытми (*цIэхьы*): *Сыту цIэх птха сочиненэр. Машинэ гуэр кIэцIу кьыткIэлъыкIуэрти «ЩIэхьы, доунэхьы, а машинэр кьыткIэлъыпхьэрауэ арац», – жиIэри хьыдэжэбэри кьыфIэмыIуэхуэу, шым яхэуэц, яхэуэри гьуэгуэ дидзыхац* [ЩоджэнцIыкIуэ 1989: 86]. Абы хуэмыдэу жьыжьэу кьызытекIа псалъэпкьыр – *жьыжьэ* (у-пымыту) плыфэцIэуи кьэхьукIэцIэуи кьагьэсэбэп: *Мэзыр жьыжьэу кьэлъэгьуац. Мухьэмэд жьыжьэ* (кьэхьукIэцIэ) *щопсэу. ХьэцIэр цIыпIэ жьыжьэ* (пIыфэцIэ) *кьыкIац.*

ЩытыкIэ кьызырыкI кьэхьукIэцIэ у-//уэ-кIэ иуххэм лъабжьэгуэсэ –рэ «зэманым и кIыхьагь», «кьытегьэзэжыныгьэ» мыхьэнэ иIэу пагьэуэ хабзэщ. Псалъэм папщIэ: *Абы (Гьуэгул) хуэмурэ пIлантIэр кьызэхикIухьырт, икьукIэ зэрыгушхуэ, и напIцIэм телъ и Iэц тIэкIури кьызэпIпIыхьырт* [Журт 2004: 147]. *Наусбий хьарбыз цхьуантIэр кьыхуцIэхри (Бабцо) Iэнэм телъу хуеупIатэри, мацIэурэ Iурелъхэ, мэзэем цыц кьытичурэ ирегьэдэзакьэ, итIанэ езыр цIакхьуэ зтеупIэцIыкIым мэлэбэ...* [Нало 3. 2012: 333].

Лъабжьэужь у-//уэ- зыхэт кьытекIа кьэхьукIэцIэхэм я хабзэщ я псалъэпкьым тIэу кьытригьазэу (абы хэдбжэркьым кьэхьукIэцIэ *фIыуэ, лъэсу, шууэ с.ху.*). Апхуэдэм у-//уэ-р етIуанэ Iыхьэм кьыпоувэ: *псыницIэ-псыницIэу, IэфI-IэфIу, мацIэ-мацIэу, цIэх-цIэхьы*, н.кь. Псалъэм папщIэ: *Хьыдэжэбэ цIыкIур кьызэфIэтIысхьэц, и нэм тIэкIу цIэлIуэтыхьри цхьэхьынэ-цхьэхьынэу кьеуэвэхьац* [Мыз 1992: 60]. Языныкьуэхэм деж зи гугьу тщIы кьэхьукIэцIэм и мыхьэнэм тIэкIу зехьуэж, нэхь убгьуа мэхьу. Зэвгьапщэ: *Сыт уцIэпIацIэр, Софият, пасэц иджыри. Зыгьэхьэзыр дахэ-дахэу* [ЩоджэнцIыкIуэ 1989: 7]. *Дахэу, IэкIуэлъакулэу зэкIуэцIыгьхьа пьсьмор кьыдех* [Шортэн 1954: 10].

ЗыгьэнаIуэ кьэхьукIэцIэхэр лъабжьэужь –кIэ-кIэ щытыкIэгьэлыагуэ плыфэцIэхэм я псалъэпкьым кьытокI (адыгэбзэм абы узэрышхуэзэр нэхь мащIэ дыдэурэщ): *дахэ – дахэIэ, фIы – фIыкIэ, Iей – IейкIэ с.ху.* Щапхьэ: *ЦIыхум ягу фIыкIэ укьэIыжмэ, умылIа хуэдэц...* [Журт 2004: 148]. Мы гупым хохьэ щытыкIэгьэлыагуэ плыфэцIэм кьытекIа кьэхьукIэцIэ *кIэцIкIэ* жьыхуиIэр. Ауэ, адреихэм емыщхьу, абы псалъэухам лэжыгьэцIэм ехьэлIауэ е Iуэхугьуэм и кьэхьукIэ, е Iуэхугьуэр кьышхьыу зэманьыр кьышегьэлыгьуэф. Зэвгьапщэ: *Абы (КьанцIыкIу) и ужьым кIэцIкIэ иту лыхьэри докIуатэ* [Шортэн 1954: 126]. *Я телефон псалъэмакьым кIэцIкIэ и ужь иту Алихьан радиокомитетым кIуац* [Кьэрмокьуэ 2004: 118]. Япэ псалъэухам *кIэцIкIэ* кьэхьукIэцIэм «пэмыжыжьэу» и мыхьэнэщ, упщIэу *дауэ?* хуэбгьэуэв хьунуш – *куэд ямызэхуакуу*. ЕтIуанэ

псалъэухам *кIэщIкIэ* къэхьукIэцIэм «псынщIэу» мыхьэнэ щегъуэт, упщIэу *дапцэщI?* хуэбгъэу хъунуш – *телефон псалъэмакъыр цуха нэужь заницIэу.*

ЕхьэлIа пльыфэцIэхэм лъабжьэужь –*кIэ-мкIэ* зэрыхуэ къэхьукIэцIэхэр къагъэхуэ: *ипцэ – ипцэкIэ, ицхьэрэ – ицхьэрэкIэ, япэ – япэкIэ, иужь – иужькIэ* с.ху. Псалъэм папщIэ: *Къэхьуа-къэщIа къомым иужькIэ Тембот и цхьэр здихьынури ищIэртэкъым, жэмым и ужь уитынууци, – яихащ, кIыщым укIуэ хъужьыркъым, ныбжьэгъу закъуэри апхуэдэцI* [Кыщокъуэ 1984: 296]. КъэхьукIэцIэ лъабжьэужь –*кIэ-кIэ* иуххэм зэгъэпщэныгъэ марди, псалъэпкъыр къытегъази ялэкъым.

Гуп щхьэхуэу щыгщI щыгтыкIэ къэзыгъэлабгъуэ пльыфэцIэхэм къатекIа къэхьукIэцIэхэр, лъабжьэужь –*кIэкIэ* жыхуиIэм къыгъэхьухэр. Апхуэдэ псалъэхэр а къызытекIа пльыфэцIэхэм и гъусэу къагъэсэбэп (*дахэкIэкIэ дахэщI, псынщIэкIэкIэ псынщIэщI, хуабжьыкIэкIэ хуабжьыщI* с.ху.), е а псалъэпкъ дьдэ зилэ къэхьукIэцIэхэм –*у//*-уэ иухуэ и гъусэу къагъэсэбэп (*ДыхэкIэкIэ дахэу матхэ Мухьэмэд*). Пум щыгъуи къэхьукIэцIэ –*кIэкIэ-мкIэ* иухым щытыкIэм и мыхьэнэр нэхь щIегъэхуабжьэ.

Иджырей адыгэбзэм и къэхьукIэцIэ куэд цIэпапщIэхэм къатекIащ. Псалъэм папщIэ: *Ауэ хуэмурэ пхьэ псыфри мэгъуш, мэгъу, мафIэу къызэцIонэ, и бзийр хьэкунэ техамкIэ къопхьукI, моуэ зричу щIэпхьуэн фIэкIа умыщIэну «дыргу-дыргу-дыргу» жиIэу блынхэр егъэхьей* [Мэзыхьэ 2008: 14]. ЦIэпапщIэм къытекIа къэхьукIэцIэхэр зэрызэхэт Iыхьэхэр тыншу зэхэбгъэкIыфынуш. Псалъэм папщIэ: цIэпапщIэ *мы-м* лъабжьэужь –*дэ* поувэри къэхьукIэцIэ *мыдэ* къегъэхуэ; цIэпапщIэ *сыт-ым* лъабжьэужь –*у* поувэри къэхьукIэцIэ *сыту* къегъэхуэ; цIэпапщIэ *дапцэ-м* лъабжьэужь –*рэ* поувэри къэхьукIэцIэ *дапцэрэ* къегъэхуэ, н.кь.

Зыбжанэ, Iэджэ, зыкъом мыбелджылы цIэпапщIэхэм лъабжьэужь –*кIэ, -рэ* япыувэурэ къэхьукIэцIэ зы гуп къагъэхуэ. Псалъэм папщIэ: *Унагъуэр а тIум я лIэныгъэм IэджэкIэ* нэхь гъунэгъу зэхуищIат [Журт 2004: 16]. *Балий жыг цIагъым цIэт кхьэлэгъунэм бгъэдыхьэщI, (Алий) и ныIэр цхьэрихри зыри жимылэу зыкъомрэ бгъэдэтащ* [Шортэн 1957а: 292]. КъытекIа къэхьукIэцIэхэу *дэрынишэу, сэрынишэу, фэрынишэу, арынишэу* с.ху. щхьэ цIэпапщIэ *дэ, сэ, фэ, ар-* хэм къатекIащ, псалъэщI лъабжьэужь –*ниэ-рэ* –*у//*-уэ-рэ япыувэурэ. КъызытекI псалъэпкъ *дэрынишэ, сэрынишэ* сыт хуэдэхэр къэхьукIэцIэ хьуркъым лъабжьэужь –*у//*-уэ-хэр пымыту щыгтмэ, апхуэдабзэу щхьэ цIэпапщIэхэм –*ниэ-р* ямыгъусэу лъабжьэужь –*у//*-уэ-кIэ къэхьукIэцIэ къэгъэхьуркъым. Псалъэм папщIэ: *Къаирбэч къэкIуакъым, ар дэрынишэуи хьэзыриш, ауэ ари хуейщI адрейр зыхуейм, абыи зыгуэр етын хуейщI* [Нало А. 1990: 169].

КъэхьукIэцIэ *апхуэдэу, мыпхуэдэу, мыпхуэдизу* сыт хуэдэхэр *апхуэдэ, мыпхуэдэ, мыпхуэдиз* цIэпапщIэхэм къатекIащ, лъабжьэужь –*у* япыувэкIэрэ. Псалъэм папщIэ: – *Щхьэкъэлэт уимылэу мыпхуэдизу узэлэжьыр сыт, шынэхьыщIэ? – жиIэу Хьэбалэ гуэщым цыщIыхьэм, ГъуэгулI къэуIэбжьэащ* [Журт 2004: 209]. А зи гугъу тщIа псалъэхэм псалъэщI зэхэтыкIэкIэ ещхьц *аргуэрэу* къэхьукIэцIэр. Ар къагъэхуэ цIэпапщIэхэм *а, гуэр* лъабжьэужь –*у* пыувэурэ. Псалъэм папщIэ: *Лацэ аргуэрэу и нэхэр цыункIафIыкIри и IэблитIыр, псэ хэтыжэу умыщIэу, гъуэлгьыпIэм къехуэхащ* [ШэджихьэщIэ 1984: 120].

Апхуэдэу, мыпхуэдэу, монхуэдэу къэхьукIэцIэхэм псалъэзэпыщIэ лъабжьээгъусэ –*рэ* япыувэнкIэри мэхуэ. Абдеж а къэхьукIэцIэхэм «зэманым и кIыхьагъ», «Iуэхугъуэм и къытегъэзэжыныгъэ» мыхьэнэхэр щIыгъуа мэхуэ. Псалъэм папщIэ: *Апхуэдэурэ зыкъомыфIрэ зэдэпсэуауэ, зы махуэ гуэрым къэхьуну псори къэхьуащ* [Шортэн 1985: 45]. *Уз хьэлэр къелэ пэтми, Кушмэз гушыIэрт: «Мы Азэмэт мыпхуэдэурэ джэдыкIэкIэ сигъаишэмэ, адакъэм хуэдэу сылуэнкIэ хъунуш», – жиIэу щIэупщIакулэхэр игъэдыхьэишхьырт* [Къэрмокъуэ 2004: 357]. Лъабжьээгъусэ –*кIэ-кIэ* зыгъэлабгъуэ цIэпапщIэхэу *апхуэдиз, монхуэдиз, мыпхуэдиз* жыхуиIэхэм къатокI къэхьукIэцIэхэу *апхуэдизкIэ, монхуэдизкIэ, мыпхуэдизкIэ*. Щапхьэ: *Гужь цIыкIур апхуэдизкIэ хьэлэщIи зэцIоскъыскъэ, мэкIыргъ, шьдми зишэщIауэ псэуэ хэтымкIэ йолэ, адэ-мыдэкIэ ещIэу* [Шортэн 1957б: 347].

Адыгэбзэм къэхьукIэцIэ куэд иIэщ шыIэцIэхэм Iэмал (щIыкIэ) зэмылIэужьыгьуэкIэ къатехьукIахэу: а) лъабжьэгьусэ –м пыувэурэ зыхьуэж псалъэзешэ гьэпсыкIэм къытекIауэ (*гьатхэм, гьэмахуэм, махуэм, ницэдджыжыьым* с.ху.); б) лъабжьэгьусэ –кIэ пыувэурэ зыунэтI псалъэзешэ гьэпсыкIэм къытекIауэ (*ипицэкIэ, ищхьэрэкIэ, жэщикIэ, пицыхьэщхьэкIэ* с.ху.); в) лъабжьэгьусэ –у пыувэурэ зэрыхьу псалъэзешэ гьэпсыкIэм къытекIауэ (*лъэсу, шууэ, хьэмбылуу, кIэсу* с.ху.).

КъэхьукIэцIэхэр къызытекIа шыIэцIэхэм къащхьэщокI мыхьэнэкIи, грамматикэ категорэкIи. КъэхьукIэцIэхэм, зэхьуэкIа зэрымышьум къыхэкIыу, псалъэзешэкIи бжыгьэкIи захьуэжыркьым, шыIэцIэхэм хуэдэу. Абы нэмышIкIэ, шыIэцIэхэм ешхьу къэхьукIэцIэхэм гьэнэхуакIуэ псалъэ я гьусэ хабзэкьым. ШыIэцIэхэм псалъэзешэ кIэхуыу шыщытахэр къэхьукIэцIэхэм и лъабжьэужь щохьу; еигьэ цIэпапщIэ шыIэцIэм пыту къакIуэхэр къэхьукIэцIэм псалъэщI лъабжьэпэм шыхуокIуэ. Псалъэм папщIэ: *Шу гупыишхуэм япэ ит шууищым сэмэгумкIэ ицытыр пицы Аслгэнджэрийиц, ижыьымкIэ – Шех-Али-хьаниц, яку дэтыр Даут-Бейиц* [Шортэн 1954: 181]. *Зы ицхьэгьубжэ IупIэр хуэщIат, адреир дамэдазэу Iухат* [ЩоджэнцIыкIу 1989: 113]. *ИгьащIэкIэ зыхуэмея, егупсысын къудейуэ зыщыицтэ етIуанэ лIыр иджы IэфI къыицащIат и махуэ дьыдж блэкIахэм* [Кьэрмокъуэ 2004: 111].

КъэхьукIэцIэ лъабжьэгьусэ –м-кIэ иуххэр къатохьукI гьэм и лъэхьэнэ, жэщ-махуэм и зэман къыхэхэа къэзыгьэлыагьуэ шыIэцIэхэм. Псалъэм папщIэ: *Дэ сьит цыгыуи, махуэми, жэщими, гьэмахуэми, щIымахуэми ди лэжыыгьэр къабзэу, ди Iуэхур щапхьэу дыщытыну и чэзуц* [Къашыргьэ 1957: 168]. *ЩIалэр и лъапсэм итIысхьэжа нэужь, Мацу и цхьэгьусэ МьтIэ гьатхэм кьрита джэдкьурт быныр хуэбэгьуат* [Журт 2004: 152].

Зэрабж бжыгьэцIэхэм лъабжьэужь –э япыувэурэ зым къыщIэдзауэ цэм нэс къэхьукIэцIэхэр къатохьукI: *зы – зэ, тху – тхуэ, ницIы – ницIэ*, н.къ. Щапхьэ: (*Жэмал:*) *Нэху цыху, ницIэ сыкъэушауэ къыицIэкIыниц* [Хьэх 2008: 229]. (*Инал:*) *Иджыри зэ жызоIэри, езыр (сабийр) Iуц дьдэц, къыгурыIуэниц* [Журт 2004: 25]. Андрей къэхьукIэцIэхэм емышхьу, зэ къэхьукIэцIэм жьабзэм зэман хьэл шигьэзэщIэнкIэри мэхьу. Псалъэм папщIэ: (*Мэжид Жамболэт жреIэ:*) *Зэ мы ди Iуэхухэр я нIэ иувэжмэ, зэрагьэфIэж уэзгьэлыагьуниц сэ* [Мэлей 1995: 91]. Абы нэмышI, зэ къэхьукIэцIэр зэгуэрым и зы Iыхьэу хохьэ: зэ (къэхьукIэцIэ) + *гуэр* (мыгьэнэхуа цIэпапщIэ) + -м (зыхьуэж псалъэзешэм и лъабжьэужь). Щапхьэ: *Пэжу, трактор курсым и заведующым къыхуитхауэ, зэгуэрым зы тхыгьэ кIанэ къыхуагьэхьац* [ЩоджэнцIыкIу 1989: 139].

БжыгьэцIэ зэхэлхэмрэ *мелуан, мин, мелард* с.ху. псалъэхэм лъабжьэужь –рэ япыувэмэ, къэхьукIэцIэхэр къагьэхьу: *пицыкIуз – пицыкIузрэ, тIоуцI – тIоуцIрэ, мелуан – мелуанрэ, мин – минрэ*, н.къ. Щапхьэ: *Ежьахэм, хуейуэ цытатэмэ, тIоуцIрэ къытрагьэзэжыфынут (бгырысхэм)* [Шортэн 1975: 382]. Зэрабж мыгьэнэхуа бжыгьэцIэхэу куэд, *мащIэ, тIэкIу* жыхуиIэхэм лъабжьэужь –рэ япыувэурэ зыгьэнаIуэ къэхьукIэцIэхэр къагьэхьу «бжыгьэ», «Iуэхугьуэм и къытегьэзэжыныгьэ» мыхьэнэ яIэу. Псалъэм папщIэ: *Бэрокьуэм набдзэгубдзаплэуэ зэтиплыхьырт цхьэц сырыху кIырыр IэтхуамбитхукIэ куэдрэ дрижсьейурэ запискэм еджа щIалэр*. [Теунэ 1967: 12]. *Кавказыиц куэдым Ермоловым хылагьэ кIэлъызэрахьэрт, ар мащIэрэ къагьапцIэтэкьым* [Шортэн 1954: 359].

Зэрабж мыгьэнэхуа бжыгьэцIэхэу куэд, *мащIэ, тIэкIу* с ху. лъабжьэужь –кIэ япыувэмэ, къэхьукIэцIэхэм я мардэ къагьэхьу. Щапхьэхэр: *Кургьуокьуэ къыхуищIа цIэфIэц джанэ пIыжыьыр, цIыкIу хуэхьуауэ, цыгьт, и бынжэм тIэкIуцIэ фIэкI цхьэдэмыхьыжу, гьуэнишэджи цыгьтэкьым, лъапцIэт, цхьэпцIэт* [Нало А. 1990: 314]. БжыгьэцIэ *мащIэ*-м лъабжьэужь –кIэ-кIэ къытекIа къэхьукIэцIэр инэхьыбэм зэрабж бжыгьэцIэ *зы*-м и гьусэу къагьэсэбэп: *зымащIэкIэ*. Псалъэм папщIэ: *Нэхьапэхэм Инал къыицыхьурт Фаризэт, зымащIэкIэ нэхь мыхьуми, адреи и шыпхьухэм и теплэкIэ къащхьэщыкIыу* [Журт 2004: 18]. А зи гугьу тщIы бжыгьэцIэхэм (*куэд, мащIэ, тIэкIу* с ху.) лъабжьэужь –у//–уэ япыувэурэ

къэхъукIэцIэхэр къохъу. Псалъэм папщIэ: *Ауэ Зэчрей апхуэдэу диным хуэщхьэхынэ нэтми – езыр хуабжъу гурыхуэт, дерс къратым тIэу-цэ фIэкIа емыджэу куэдэу фIыуэ цыгуауэ хъут, бегъымбархэм я хьылмы нэхъ куухэу ялътэр гугъу демыхьыцэу къипхуэтэфт, хьэрэныбзэми нэхъ хуэшэрыуэт* [Шортэн 1954: 70]. БжыгъэцIэхэу тIуащIэ, щацилэ с.ху. лъабжъэужь –у//–уэ япыувэрэ тIуащIэу, щацилэу къэхъукIэцIэхэр къагъэхъу. Апхуэдэ къэхъукIэцIэхэр а къызытекIа бжыгъэцIэхэм ещхъу куэд хуркъым, тху-хы-м нэс фIэкIа къагъэсэбпкъым. Псалъэм папщIэ: *Нани хьыджэбзэхэм тIуащIэу къаувыхьат «кхьыIэ сэ сыздегъашэ», «кхьыIэ сэ...» фIэкIа нэгъуэщI зэхумыхьыжу* [Къэрмокъуэ 2004: 101].

Адыгэбзэм къэхъукIэцIэхэр лэжыгъэцIэ гъэпсыкIэхэм къатехъукIауэ куэдэу хэтщ. Ахэр IуэхудэкIуэхэм къатокI лъабжъэужь –у//–уэ-кIэ иухыу. Псалъэм папщIэ: *ЗэкIэлъыныту апхуэдиз зэманкIэ зэи шыбгым имыса щIалэцIэм гъэбэн ищIат, и лъакъуэхэр ерагъкIэ игъэбакъуэу арат, ибгри къеузырт* [Журт 2004: 91]. IуэхудэкIуэхэмрэ абыхэм къатехъукIа къэхъукIэцIэхэмрэ куэдкIэ зэшхьщ: тIуми лъабжъэужь –у//–уэ яIэщ, тIури лэжыгъэцIэм пыщIащ. Ауэ IуэхудэкIуэм и мыхьэнэм «Iуэхугъуэ» хэтмэ, къэхъукIэцIэм Iуэхугъуэ къиуатэркъым. Аращ а тIур нэхъыщхьэу зэрызэщхьэщыкIыр. КъызытехъукIам къыщхьэщыкIыу, къэхъукIэцIэхэм зэманкIи бжыгъэкIи захъуэжырккъым, щхьэ категорэ яIэккъым, лъабжъэпэхэри япыувэркъым. Зэвгъапщэ: *Сэ сыгуауэ сыкъэкIуэжаш. Сэ гуауэ сыкъэкIуэжаш.* Япэ псалъэухам сыгуауэ – IуэхудэкIуэщ, лэжыгъэцIэм щхьэкIи, бжыгъэкIи епхауэ; къыкIэлъыкIуэ псалъэухам хэт гуауэ-р къэхъукIэцIэщ, зыкIи зимыхъуэжу, лэжыгъэцIэм егъэщIылауэ щытщ.

Языныкъуэ къэхъукIэцIэ лэжыгъэцIэтекIхэр лъабжъэужь –кIэ-кIэ къохъу: *жэкIэ, зэрымышIэкIэ*, н.къ. Щапхьэ: *Бэтокъуэ и лъэр зэрымышIэкIэ щIэцIэфтри и лъакъуэр щIакIуэм тецIэнтхъукIати: – ЩIакIуэм утемыкI, хуэмыху! – жьэхидзащ абы ныщI Аслъэнджэрий, хабзэмкIэ щIакIуэ кIапэм утекI хъунутэкъым* [Шортэн 1988: 309]. Абы нэмышI, лэжыгъэцIэтекI къэхъукIэцIэхэм иджыри зы гуп къагъэхъу лъабжъэужь –кIэ/кIэ япыту. Ахэр къызытекIа лэжыгъэцIэхэм ящIыгъуу къагъэсэбп: *щысыкIэкIэ щысащ, лэжъэкIэкIэ лэжъащ, укIыкIэкIэ цукIащ, жэкIэкIэ жащ*, н.къ. Псалъэм папщIэ: *Щамел зыхуейр бдзацилэти, ар щимыгъуэтым, сьтми, мытхьылъымIэу, дыжъын-дыщэхэкIыу къаIихащ сом мин цэ ныкъуэм щIигъу, дыжъын ахьшэ бжыкIэкIэ ябжу* [Шортэн 1988: 168].

Иджырей адыгэбзэм уащыхуэзэ къэхъукIэцIэ къытекIахэм, зэрызэхэтым къызытехъукIа псалъэпкъымрэ псалъэщI лъабжъэгъусэмрэ тыншу къыхэбгъэкIыфу. КъызэрыкIуэ къытекIа къэхъукIэцIэхэр къэхъукIэцIэ къытемышIыкIахэм лъэныкъуэ зыбжанэкIэ къащхьэщокI. Нэхъыбэ дыдэу а зи гугъу тщIы псалъэхэр лъабжъэужь –кIэ-кIэ къохъу: а) къэхъукIэцIэ къытемышIыкIахэм зэман хьэл къагъэлыагъуэу (*нобэ – nobэкIэ, иджы – иджыкIэ, иджыпсту – иджыпстукIэ*, н.къ.). Апхуэдэ къэхъукIэцIэхэм лъабжъэужь –кIэ-м мыгъэунэхуа мыхьэнэ яхельхьэ. Псалъэм папщIэ: (*Жанусэ Азэмэт зыхуигъазэу:*) *Сэ жысIэр уэ nobэкIэ зэхэщIыкIынкъым* [Къэрмокъуэ 2004: 84]; б) зэрыупщIэ къэхъукIэцIэ дэнэ-мрэ (*дэнэ – дэнэкIэ*), зыгъэлыагъуэ цIэпапщIэхэмрэ лъабжъужь –дэ-кIэ къытекIахэу (*мыдэ – мыдэкIэ, модэ – модэкIэ, адэ – адэкIэ* с.ху.). Псалъэм папщIэ: *ДэнэкIэ цымылахэми, я гузэвэгъуэ тхьэм симыгъэлыагъукIэ, узынишэмэ, къысхуащIэну псор къысхуащIащ, ялыхь гъэузынишэхэ, – и гупсысэр тхьэлгъэIукIэ цухьыжырт Тэужан* [Мэлей 1995: 146]; в) къытекIа къэхъукIэцIэ зэ-м, зэман хьэл къыгъэлыагъуэу (*зэ – зэкIэ*). Псалъэм папщIэ: *Ауэ зэкIэ хьыджэбзым и сурэт фIэкI къыIэрымыхьауэ (Хьэзешэ), а къыIэрыхьамкIи арэзыуэ, зыми къыщамылъагъум деж Хьэблацэ и сурэт бгъэ жыпкIэ зэрихьэр кърихрэ еплэмэ: «Хьунуц. Лацэ ещхьыц», – жиIэу зэманьр кIуэрт* [Елгъэр 2005: 14].

КъэхъукIэцIэ къытекIахэм тIэу-м къыщIэдзауэ ныцIэ-м нэс къэхъукIэцIэщIэ къагъэхъу, лъабжъэужь –ней//–нейрэ япыувэрэ (*тIэу – тIоней, тIонейрэ; цэ – цэнэй, цэнейрэ* н.къ.) Псалъэм папщIэ: *Щамел псыницIэу цIыкIум бгъэдыхьэри къиIэтри*

и нaтIэм бa хуицIац **цэней** зэкIэлыпыту [Шортэн 1988: 35]. КъэхьукIэцIэм я псалъэпкъ къытекIахэмрэ къытемыщIыкIахэмрэ лъабжьэужь –и япыувэурэ къэхьукIэцIэщIэ къохьу: а) къэхьукIэцIэ къытекIа зэ-м лъабжьэужь –и-кIэ къытохьукI къэхьукIэцIэщIэ зэи. Щапхъэ: *А псом я цIыIуужкIэ шыдыгум шыудз къэп темыхауэ, ар (Бэтмырзэ) гъэмахуэм зэи мэзым къыщIэкIыжыртэкъым* [Елгъэр 2005: 4]; б) къэхьукIэцIэ къытемыщIыкIа *дапцэщ, дауэ, дэнэ, дэнэкIэ с.ху. лъабжьэужь –и-р* япоувэри къэхьукIэцIэщIэ къегъэхьу – *дапцэщ, дауи, дэни, дэнэкли*. Щапхъэхэр: *Инал и ныбжьээгъухэм ягъэцIагъуэ зэпытт абы и шыкIэр дапцэщ* дахацэу зэрызэрыдзар [Журт 2004: 26]. *А хьыбарыр унэрыхьэ-унэрыкIыу дэнэкли цызэIэпах* [Шортэн 1954: 22].

КъэхьукIэцIэ зэу-р къэхьукIэцIэ зэ-м къытекIащ. Щапхъэхэр: *Хьыджэбзыр зэуэ къызэлъэкIащ: уэрамыбгъум гу зэцIэцIа гуэр тетц, абы къитэджыкIа цIалэцIэ гуэрми кнутIыр игъэкIэрахьуэу къоплъэкI* [ЩоджэнцIыкIу 1989: 204]. *Зэуэ хьэцIэщым и бжэр къызэIуихри Дадыхухэ я гъунэгъу Елджырокъуэ Кургъуокъуэ къыщIыхьац пхээ Iэнлээ ин IутIымкли илыгъыу* [ШэджыхьэщIэ 1992: 54].

KIэщIу жыпIэмэ, къызэрыкIуэ къэхьукIэцIэхэр нэхьыбэрэ къегъэсэбэп адыгэбзэм. Ахэр къатохьукI шытыкIэгъэлыгъуэ плыфэцIэхэм, цIэпапщIэхэм, шыIэцIэхэм, бжыгъэцIэхэм, лэжыгъэцIэтекI гъэпсыкIэхэм, къэхьукIэцIэ къытемыщIыкIахэм, лэужыгъуэу къэс езым я къэхьукIэ яIэу. КъызэтекIа псалъэ лъэпкъыгъуэхэм къэхьукIэцIэхэр теплъэкIэ ещхьми, ахэр я мыхьэнэкли, псалъэухам хэт адреи псалъэхэм зэрахущыткли нэгъуэщI мэхьу, япэм яIа нэцэнэхэр яфIэкIуэдауэ. Мы лэжыгъэр Адыгэбзэ грамматикэм и зы Iыхьэу дгъэхьэзыращ, фIэщыгъэщIэ зыкъом хэдгъэхьэурэ, ди тхакIуэ цIэрыIуэхэм я тхыгъэхэм къыхэтха щапхъэхэр къэдгъэсэбэпурэ. Догугъэ адыгэбзэм елэжхэм мыр къахуэщхьэпэну.

ТегъэщIапIэ тхуэхьуа литературэр

1. *Джаурджий Хь.З., Дзасэжь Хь.Е.* Адыгэбзэ. Япэ Iыхьэ. Налшык: Эльбрус, 1995. 288 н.
2. *Дзасэжь Хь.* Иджырей къэбэрдей-черкесыбзэ. Пединститутхэм я студентхэм папщIэ пособие. Черкесск: Ставрополь тхыль тедзапIэ, 1964. 228 н.
3. *Елгъэр К.* Лъэужь // Гъуэгуанэ кIыхь. Повесть. Рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 2005. Н. 3–108.
4. *Журт Б.* Унагъуэ. Налшык: Эльбрус, 2004. 218 н.
5. Кабардино-черкесский язык. Т. 1. Создание письменности, Фонетика и Фонология, Морфология, синтаксис. Нальчик: Эль-Фа, 2006. С. 325–344.
6. *КIыцокъуэ А.* Лъапсэ // Тхыгъэхэр томихым цызэхуэхьэсауэ. Т. 5. Налшык: Эльбрус, 2006. Н. 3–370.
7. *КIыцокъуэ А.* Хьуэпсэгъуэ нур // Тхыгъэхэр томиплIым цызэхуэхьэсауэ. Т. 1. Налшык: Эльбрус, 1984. 600 н.
8. *Къашыргъэ Хь.* Насыпым и хэкIыпIэ. Нальчик: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1957. 308 н.
9. *Къэрмокъуэ М.* Къоджэм уигъэжейркъым. // Тхыгъэхэр. Ещанэ тхыль. Роман. Рассказхэр. Налшык, 2004. 536 н.
10. *Мэзыхьэ Б.* Бжыхьэ макъамэхэр. Новеллэхэмрэ хьыбархэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2008. 168 н.
11. *Мэлей А.* Цыхум и гъащIэ. Налшык: Эльбрус, 1995. 192 н.
12. *Мыз I.* Гъатхэ уэс. Повесть, рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 1992. 176 н.
13. *Нало А.* Нэхуц шу. Налшык: Эльбрус, 1990. 360 н.
14. *Нало З.* Дыджым и IэфIыгъэ. Налшык: Эльбрус, 2012. 368 н.
15. *Теунэ Хь.* Шэджемокъуэ лъэпкъыр. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1967. 512 н.
16. *Урыс Хь.Ш.* Адыгэ грамматикэ. Фонетика, Морфонемикэ, Морфологии. Налшык: Эльбрус, 2001. Н. 204–208.

17. Хьэх С. Щымахуэ мэракIуэ // Курых. Рассказхэр, повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2008. Н. 468–543.
18. *ШэджыхьэцIэ Хь*. Гум псори къонэ. Налшык: Эльбрус, 1984. 452 н.
19. *ШэджыхьэцIэ Хь*. ЛъыщIэж. Роман, повесть, рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 1992. 432 н.
20. *Шортэн А.* Бгырысхэр. Япэ тхыль. Налшык: Къэбэрдей тхыль тедзапIэ, 1954. 504 н.
21. *Шортэн А.* Бгырысхэр. ЕтIуанэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1975. 403 н.
22. *Шортэн А.* Бгырысхэр. Ещанэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1985. 332 н.
23. *Шортэн А.* Бгырысхэр. Еплланэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1988. 394 н.
24. *Шортэн А. (а)* Лыгъэм и вагъуэ // Тхыгъэ къыхэхахэр. Зы тому. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1957. 384 н.
25. *Шортэн А. (б)* Псыгуэнсу аузым // Тхыгъэ къыхэхахэр. Зы тому. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1957. 384 н.
26. *ЩоджэныцIыгу I.* Софят и гъатхэ // Тхыгъэхэр томищым щызэхуэхьэсауэ. Повестхэр, рассказхэр. Налшык: Эльбрус, 1989. Т. 3. Н. 7–235.
27. *Щомахуэ А.* Бгырыс шухэр. Налшык: Эльбрус, 1970. 252 н.

О ПРОСТЫХ ПРОИЗВОДНЫХ НАРЕЧИЯХ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Токмакова Мадина Хасанбиевна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), tokmak_madina_h@mail.ru

В данной работе освещены образование и функционирование простых производных наречий в кабардино-черкесском языке. Рассматриваются производные основы качественных прилагательных, числительных, местоимений, существительных, отглагольных форм, непроизводных наречий, участвующие в образовании данного вида наречий, отмечаются наиболее продуктивные из них. Указаны основные способы образования простых производных наречий и их особенности, в связи с чем перечислены все используемые для этого возможные, продуктивные и малопродуктивные аффиксы. На сегодняшний день в кабардино-черкесском языкознании нет научной грамматики, написанной на родном языке, более того, основные исследования, проведенные по наречию, другим частям речи и т.д. также написаны на русском языке. Представленная статья является частью кабардино-язычной научной грамматики, работа над которой началась в секторе кабардино-черкесского языка ИГИ КБНЦ РАН. За основу взята двухтомная грамматика 2006 года издания, в которой собраны лучшие результаты научных исследований по всем разделам кабардино-черкесского языка, в том числе и по наречию. В работе используются новые лингвистические термины на кабардино-черкесском языке, разработанные Б.Ч. Бижоевым, без наличия которых написание указанного труда стало бы невозможным.

Ключевые слова: наречие, простое производное, аффикс, определительное наречие, обстоятельство наречие, качественное прилагательное, отглагольное наречие.

ABOUT SIMPLE DERIVATIVE ADVICES IN KABARDINO-CHERKESS LANGUAGE

Tokmakova Madina Hasanbievna, Candidate of Philology, Senior Researcher of the Sector of the Kabardino-Circassian language of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardino-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), tokmak_madina_h@mail.ru

This paper highlights the formation and functioning of simple derivatives of adverbs in the Kabardino-Circassian language. Derivative bases of qualitative adjectives, numerals, pronouns, nouns, verbal forms, non-derivative adverbs that participate in the formation of this type of adverbs are considered, the most productive of them are noted. The main methods of formation of simple derivatives of adverbs and their features are indicated, in connection with which all

possible, productive and unproductive affixes used for this are listed. To date, there is no scientific grammar written in the native language in Kabardino-Circassian linguistics, moreover, the basic research conducted in adverb, other parts of speech, etc. also written in Russian. The presented article is a part of the Kabardian-language scientific grammar, the work on which began in the sector of the Kabardino-Circassian language of the IGI KBNTS RAS. It is based on a two-volume grammar of 2006 edition, which contains the best results of scientific research in all sections of the Kabardian-Circassian language, including adverb. New linguistic terms in the Kabardino-Circassian language, developed by B.Ch. Bizhoyev, without which the writing of the specified work would be impossible.

Keywords: adverb, simple derivative, affix, definitive adverb, adverbial adverb, qualitative adjective, verbal adverb.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-2-41-101-108